Т. Заболотна (Київ)

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ КИЯН В УМОВАХ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (вересень–грудень 1941 р.)

Війна внесла серйозні зміни в повсякденне життя мільйонів людей. Особливо вплинула на подальше існування міського та сільського населення окупація. Психологічні та фізичні випробування стали щоденними атрибутами існування пересічних українців.

Із здобуттям Україною незалежності пожвавилося вивчення безсумнівно актуальної проблеми — нацистського окупаційного режиму на захоплених гітлерівцями територіях. Проте соціальні аспекти окупації, її вплив на подальше життя городян залишаються недослідженими у новітній історіографії до останнього часу.

У контексті вивчення окремих тем воєнної історії науковці зверталися до аналізу дотичних аспектів окупаційного режиму, але проблема повсякденного побуту киян та зміни в ньому з початком окупації не стала предметом спеціального дослідження. Окремі аспекти цієї проблематики були проаналізовані у працях В. Дудник[1], М. Михайлюк[2], В. Удовика[3], О. Удода[4].

Зважаючи на зазначене, вище метою пропонованої статті є аналіз змін у житті та побуті киян, пов'язаних зі вступом гітлерівських окупантів до столиці України, можливостей із забезпечення безальтернативних потреб городян та становища у відповідних галузях життєдіяльності міста (житловий фонд, комунальне господарство, торгівельна мережа, транспорт) з приходом окупантів. Важливим для подальшої розробки означеної теми є дослідження сприйняття городянами нацистського нашестя і встановленого в місті «нового порядку»; настроїв та поведінки людей; їх відношення до завойовників. Отримані результати дозволять реконструювати зміни в повсякденному житті мешканців столиці України протягом досліджуваного періоду.

Вивчення вище вказаних проблем здійснене переважно з використанням архівних документів та спогадів очевидців тих подій (як опублікованих, так і усних свідчень).

Залишаючи Київ, більшовики сумлінно виконували спеціальну директиву Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р., в якій наголошувалося на необхідності при вимушеному відході радянських військ вивозити все цінне майно, а при неможливості евакуації — знищувати його. З цього приводу прикметною була телеграма ДКО, направлена М. Хрущову 10 червня 1941 р., де окрім іншого зазначалося: «...при відході військ в районі 70-верстної смуги від фронту відвести все доросле чоловіче населення, робочу худобу, зерно, трактори, комбайни і рухати своїх ходом на схід, і що неможливо вивести, знищити; не стосується, птиці, дрібної худоби й іншого продовольства, необхідного для населення, що залишається... Електростанції не підривати, але знімати всі цінні частини. Водогін не зривати. Заводів не висаджувати в повітря, але зняти з обладнання всі необхідні цінні частини, станки тощо, щоб підприємства довго не можна було відновити. Після виводу наших частин на лівий берег Дніпра, всі мості підірвати»[5]. Проте на місцях ця директива набула певного спотворення і, відступаючи, радянські війська руйнували насамперед найбільш стратегічні об'єкти, до яких потрапили, в першу чергу, мости, електростанції, водогони; а також знищували запаси продовольства тощо.

15–17 вересня 1941 р. Київ виявився під загрозою остаточного захоплення окупантами. Тому вже 18 вересня червоноармійці висадили в повітря чотири мости через Дніпро (2 залізничних — Народницький і колишній Ланцюговий, Ковельський, Гаванський)[6]. Фактично місто втратило зв'язок з Лівобережжям, Дарницею, дістатись туди можна було лише скориставшись послугами човнярів, які, звичайно, не здатні були перевезти всіх бажаючих та вимагали за «сервіс» платню до 15 руб.

18 вересня радянські війська фактично зруйнували водогін та каналізаційну мережу, пошкодили електроустаткування та апаратуру Дніпровської станції водопостачання та Введенської смокової станції каналізації, вибухом на Гаванському мості вивели з ладу колектор, ліквідували також й артезіанський водогін[7].

Ранком 19 вересня на окраїні міста з'явилися німецькі розвідники-мотоциклісти. Перші частини вермахту зайшли в Київ опівдні, з двох боків одночасно (з вул. Червоноармійської і Подолу) і до вечора зайняли усе місто. Цього ж дня речник німецької служби пропаганди звернувся з промовою до киян. Послухати його виступ на Думській площі зібралося доволі багато городян — вони сподівались дізнатися, що їм очікувати від окупантів й оцінити шанси на виживання.

Кияни по-різному сприйняли захоплення міста. Мабуть, в першу чергу, виявилася розгубленість. Звичайно, що серед різних верств українського населення перспектива окупації викликала різні почуття та настрої. Ніхто не міг передбачити, що просування гітлерівців територією Радянського Союзу буде таким швидким і незабаром вони опиняться в столиці України. Адже люди сподівалися, що Червона армія зможе протистояти агресору і вести війну «малою кров'ю» на чужій території, та надії не виправдалася. Більшість городян сподівалась на швидке повернення радянської влади, а тому обрала очікувальну позицію. Інші навпаки розраховували, що війна принесе зміни для них на краще, спричинить перетворення суспільства, і можливо приведе до підвищення соціального статусу тих, хто за радянської влади зазнав переслідувань, мав окрім амбіцій, ще й знання, вміння, а може навіть талант, та не мав змоги виявити себе. Треті, особливо ті, хто зазнав репресій в кінці 30-х років XX ст. та їх родичі, звинувачували у всьому існуючий лад та керівництво, зокрема Й. Сталіна, дорікаючи йому за політичну короткозорість та невміння віднайти правильне рішення у міжнародній ситуації, що склалася та гідно вийти з неї. Водночас серед певної категорії городян, особливо людей похилого віку, панувала думка, що до міста прийдуть такі ж німці, якими вони були в Першу світову війну, тому слід очікувати лише покращення становища.

Проте очевидним є той факт, що для городян, які опинилися під німцями, попри розходження в думках та настроях, окупація стала переломним етапом в їх житті. Як показав подальший перебіг подій, людина залишилася наодинці з новими і незнаними нею раніше життєвими проблемами, суть яких зводилася до елементарного фізіологічного виживання. Відтак кожен киянин змушений був визначити для себе позіцію, яку він займе за нової влади, та відповідно обрати стратегію виживання у страхітливих умовах.

Першими окупантами, які зайшли в місто, були вояки, звичайні солдати. Їх цікавив Київ, його мешканці, вони посміхалися, багато фотографували. Їм теж дехто посміхався і навіть зустрічав як справжніх визволителів «перев'язаний рушником з півнями й тримав у руках піднос з хлібом-сіллю та графином самогону»[8] чи з квітами, прагнучи привернути увагу чи навіть віднайти прихильність серед переможців. Через кілька днів в місто прибули представники цивільної влади і почали встановлювати «новий порядок».

Характерними є враження тогочасних підлітків, у пам'яті яких чітко закарбувався вигляд окупантів та перша зустріч з ними. «Офіцери у фуражах сиділи у блискучих легкових автомобілях. Німецькі солдати їхали на вантажівках, частина з яких мала кузови з прикрученими ліжками та столами. Тріумфатори.. весело розмовляли, показували пальцями на натовп місцевих мешканців, що зібралися»[9]. Хлопчаки розповідали «про колір німецької форми, чорні автомати з довгими плескатими магазинами, про каски, що висіли на ремні, а також про те, що вони сміються і грають на губних гармошках»[10]. Взагалі у цьому віці вони звертали увагу на практичність та винахідливість обмундирування гітлерівців, порівнюючи з убогістю радянського солдата. Не лише діти та підлітки цікавилися приходом німців у місто. На окупантів «з під'їздів дивились мешканці, зіваки збігались звідусіль, деякі охоче допомагали відсувати протитанкові їжаки чи здирали зі стін радянські плакати»[11].

Отже, перші дні окупації особливо не позначилися на житті киян, бо до міста зайшли фронтові частини. Німці намагалися якнайшвидше облаштувати свій тимчасовий притулок, якомога більше набрати для себе цінних речей і поряд з місцевими мешканцями займалися мародерством.

Вже 21 вересня з'явилися перші накази окупаційної влади. Вони були надруковані українською і німецькою мовами. У них цивільне населення гітлерівці закликали до спокою. Пропонували повернути все узяте в магазинах, здати зброю і радіоприймачі, дотримуватися світломаскування, вказати місцезнаходження партизан, червоноармійців, комуністів. Звичайно ні зброї, ні продовольства майже ніхто не поніс здавати. В той же час, виконуючи наказ, городяни несли протигази та радіоприймачі в буд. 27 по вул. Хрещатик, де містився приймальний пункт. Всі накази закінчувалися тим, що попереджали про застосування до порушників різних мір покарання, аж до смертної кари.

Наступного дня окупаційна влада запропонувала всім, хто працював до початку окупації, з'явитися за останнім місцем роботи і там зареєструватися. Наголошувалося, що особи, які не виконають наказ, вважатимуться саботажниками і їм загрожувало покарання — розстріл. Пересічні кияни, в переважній більшості, в початковий період окупації міста не чинили опору. Мешканці міста відзначили для себе, що в анкеті, яку їм пропонували заповнити за місцем роботи, серед інших з'явилося питання про віросповідання, партійність тощо, які одразу дозволяли окупантам виявляти осіб, що могли становити для них потенційну небезпеку. Ті, хто відповідав на питання правдиво, особливо щодо свого лояльного ставлення до радянської влади, з часом зазнали репресій з боку окупантів.

Багато підприємств не діяло, тому працівникам таких установ пропонувалося зареєструватися в міській управі. Саме перших городян, які пройшли облік, мобілізували на знесення барикад, що з'явилися у Києві у вересні 1941 р. й так не були використані радянськими військами, так як вуличних боїв у місті не було. Інколи киян просто хапали на вулиці і примушували розбирати барикади. До осіб, які відмовилися, застосовувалися карні заходи[12]. Проте прибирання цих атрибутів захисту було тимчасовим і стосувалося лише окремих вулиць, тому ще й в 1942 р. столицю України «прикрашали» радянські засоби оборони: протитанкові «їжаки» та барикади з мішків[13].

Німецька пропаганда, однією з перших серед інших служб, налагоджували діяльність. У місті вже 20 вересня, поряд з наказами коменданта міста генерал-майора Ебергарда і головнокомандуючого німецької армії фельдмаршала фон Браухіча про жорсткі заходи покарання за їх порушення, з'явилися фотографії у вигляді фотогазет, в яких у світлих тонах зображувалося життя робочих і селян в Німеччині. На таких знімках містилися написи наступного змісту: «...Те, про що мріяли Ленін і Сталін в Росії, створено в Німеччинні ...Гітлер

піклується про трудящих, так як він сам з робітників...» «...Селяни! Німецька армія прийшла до вас як визволителька і друг». Крім того, були розвішані фотомонтажі, які спотворювали хід війни з Радянським Союзом, перебільшували кількість полонених, військових трофеїв тощо. На одному з стендів, умисне вивішеному на Будинку оборони Тсоавіахім по периметру йшли упереджено підібрані фотокартки полонених червоноармійців, заросліх, виснажених, змарнілих з ознаками каліцтва, потворності. Поруч знімки німецьких солдат, усміхнених, ретельно виголених, виправно екіпірованих, в повній польовій викладці. В центрі плаката — розбиті та потрощені радянські танки[14]. На Хрещатику і головних вулицях міста були вивішені портрети Гітлера з написами українською мовою — «Гітлер-визволитель». Крім того, німці стали проводити посилену агітацію шляхом поширення чуток і плакатів, у яких зводили наклеп на радянську владу, керівників партії й уряду. Населення міста розглядало німецькі фотогазети з цікавістю, зауважуючи: «На фотографії це виглядає дуже добре, подивимося, що буде в дійсності»[15]. Такі пропагандистські заходи мали переконати пересічних киян у непереможності нацистських вояків та скрутному становищі радянської армії, не здатної протистояти противнику та налаштувати місцеве населення проти попереднього режиму і переконати у необхідності підкоритися «визволителям»! та сприяти їм у налагодженні життєдіяльності міста. До окупації столиця України рясніла радянськими агітками, місцями вони ще залишилися і одночасно закликали мешканців міста до протилежних, по суті, дій та вчинків.

Місто наповнили німецькі дороговкази, особливо ними рясніла центральна частина міста та головні перехрестя. Поширеним явищем став і німецький регулювальник, який вражав киян своїм обмундируванням та доцільністю предметів військового спорядження.

В початковий етап окупації були події, які суттєво вплинули на сприйняття та ставлення між окупантами та місцевими мешканцями, мова йде про вибухи на Хрещатику й прилеглих вулицях та знищення євреїв у Бабиному Яру.

Вибухи та пожежі на центральній вулиці столиці України розпочалися 24 вересня о четвертій годині дня і тривали до початку жовтня. Вогонь та вибухова хвиля завдали значної шкоди та знищили багатоповерхові густозаселені житлові та адміністративні будівлі в центрі столиці, пошкодили житло й майно пересічних киян. Першим злетів у повітря кінотеатр на розі вул. Прорізної та Хрещатика. Потім почалися вибухи в інших будинках центральної магістралі міста. Через невеличкий проміжок часу перетворився на купу цегли міський поштамт, а далі — т. зв. будинок Гінзбурга по вул. Інститутській, «Гранд-готель» та ін. споруди. Поступово будинок за будинком вибухав Хрещатик, залишаючи під уламками будівель не стільки окупантів, скільки пересічних киян. Серед місцевих мешканців існувала догадка, що головні будівлі міста заміновано. Ще до початку окупації городяни озвучували свою думку з цього приводу: «Нам не страшний німець, і те що він буде бомбардувати Київ, як страшно, що наші — більшовики мінували в місті всі будівлі, що мали цінність, і які будуть підірвані на випадок здачі столиці[16], але ніхто не міг передбачити, що вибухи будуть такими масштабними.

Спроби гітлерівців загасити пожежі в центрі Києва не дали помітних результатів. Намагаючись локалізувати вогонь, який перекидався на сусідні будівлі й загрожував набути великих розмірів, німці почали підривати будинки на прилеглих до Хрещатика вулицях. Від Дніпра протягли пожежні шланги і подаючи насосами воду з річки, намагалися загасити вогнища. Та їх наміри не вдалося втілити в життя, так як підпільники порізали резинові рукава. Пожежа вирувала, місто наповнювалося запахами гарі та диму.

В цілому, внаслідок пожеж було знищено 600 будинків (загальною площею 1,764 тис. м^2 (з неї житлової площі — 338 тис. м^2, нежитлових приміщень — 756 тис. м^2, підвалів — 380 тис. м^2). У будівлях, розташованих поряд із зруйнованими, були значні пошкодження, зокрема водогону, каналізації, системи опалення, ліній електропередач, ліфтів, а найбільше — особистого майна громадян.

Перш, ніж розглядати забезпечення житлом киян на початку окупації, а також діяльність відповідних адміністративних органів у цьому процесі, варто наголосити, що й до війни радянські люди не були «розбещені» побутовими зручностями. Громадський транспорт, електро- і водопостачання, інші комунальні служби хоча й розвивалися у столиці України досить жваво й стабільно, втім, їх рівень все ж не відповідав вимогам та не встигав за темпами як збільшеного попиту промислових підприємств та організацій, так і зростанням кількості населення*. Бракувало й фінансування цих важливих галузей життєдіяльності міста. Відтак, ці та інші об'єктивні й суб'єктивні фактори спричинили складну ситуацію в житловому секторі довоєнної столиці. Типовим було скупчене проживання людей у густонаселених квартирах, бараках, гуртожитках, або некомфортабельному приватному секторі. Велика кількість громадян знімала «кутки», використовувала під помешкання різноманітні, непристосовані під житло приміщення. Лише незначна частина городян, яка мала певні привілеї, мешкала в окремих квартирах.

Війна внесла свої сумні корективи у всі, без виключення, сфери життя пересічних громадян. Вона зрушила з місця великі потоки людей. Мобілізовані на фронт, евакуйовані на схід країни, кияни залишали своє житло і більшість речей. Руйнація будівель, спричинена бойовими діями та пожежами, не могла не позначитися на кількості житла і призвели до його різкого скорочення.

Удершись до столиці України, гітлерівці на свій розсуд здійснювали перерозподіл житлового фонду Києва. Вони почали підшукувати собі житло, обираючи для цього найкращі й найзатишніші куточки історичного центру міста. Командування добірних військових частин й інша військова знать зайняли район Липок, виселивши практично все цивільне населення, за винятком швейцарів і двірників. Влаштовувалися і на Хрещатику та прилеглих до нього вулицях, інших центральних районах, де будинки відповідали їхнім вимогам (комфорт, центральне опалення).

Для окупантів центр міста був зручним у всіх відношеннях (побутовому, транспортному, економічному тощо). Тому гітлерівці продовжили процес його «освоєння» і після широкомасштабної пожежі, виселивши киян з уцілілих кварталів та вулиць та розташували там свої приватні помешкання, установи й військово-адміністративний апарат.

Отже, у перші дні окупації столиці України ситуація з житлом для городян складалася не найкращим чином. Найбільше лиха зазнали мешканці центральної частини міста. Люди залишилися без теплих речей, без даху над головою. Легше було тим, у кого в Києві чи в передмісті були родичі, близькі знайомі, які могли надати притулок хоча б на якийсь час. Переважна більшість киян, втративши житло, змушена була тинятися вулицями, парками та скверами міста, шукаючи якогось притулку для себе та для своїх дітей. Інколи вони знаходили пусті квартири й самочинно їх займали, домовляючись з кербудами та двірниками.

Хоча у багатьох киян їх помешкання залишилися майже неушкодженими, але жити в них стало важче через побутові незручності. У будинках вибуховою хвилею в вікнах повибивало скло, яке в той час стало на вагу золота.

* Кількість населення у Києві зросла від 518 тис. осіб — у 1914 р. до 890 тис. — у 1941 р.

Не було світла, води. З київських електростанцій вивезли основі механізми: 8 турбогенераторів та 4 казани, 4 трансформатори; інше устаткування електричних підприємствах м. Києва зіпсували та спалили. Щодо електромережі, то демонтувала та евакуювали високовольтну повітряну мережу, 4 підстанції та 150 трансформаторних пунктів[17]. Практично відновити все це господарство в терміновому порядку в повному обсязі було неможливо. Мешканці Києва залишилися без світла, а в будинках з центральним опаленням ще й тепла. Пересічним киянам користуватися електроенергією заборонялося відповідним наказом, за порушення якого загрожував розстріл. Якщо у будинках патрулі помічали джерела світла, вони без попередження стріляли у вікна. Кияни вигадали безліч примітивних способів освітлення. Найпоширенішим був каганець, виготовлений з будь-якого дрібного скляного посуду, у шийку якого вставлявся дріт а всередину наливався гас[18]. Траплялися випадки, що при наявності особистих зв'язків у міській управі чи серед німецьких посадовців, вдавалося підключити світло до приватних помешкань городян. Наприклад, працівник німецької фірми «Сіммен» провів світло собі і знайомому[19]. Проте такі випадки були нетиповими і не відтворювали загальну картину електрозабезпечення цивільного населення.

Аналогічні проблеми були й з водопостачанням. «Кран на кухні зашипів і замовк... Води не було ніде. А люди несли воду аж із самісінького Дніпра», — пригадував мешканець міста Д. Малаков[20]. Частина киян, яка мешкала далеко від річки, в перші дні окупації брала воду з водогінного колодязя чи криниць. Воду доводилося носити з криниці, яка розташовувалася за декілька кілометрів від будинку, часто одна на район. Люди вишиковувалися в черги, стояли по 2–3 години, намагаючись набрати повні відра й донести без втрат. Інколи німці, порядкуючи біля криниць чи пожежних резервуарів, набираючи собі воду, діставали її й для городян. У спеціальному повідомленні заст. наркома внутрішніх справ УРСР Савченка секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову від 4 грудня 1941 р. зазначалося, що зусиллями працівників Водоканалтресту було відновлено міський водогін. Але воду подавали, в першу чергу, в будівлі, захоплені окупантами і в окремі споруди центральної частини міста, до того ж на верхні поверхи натиску не було[21]. Побутові повсякденні проблеми, серед яких була й житлова, стали визначальними для подальшого налагодження життя для багатьох киян на тривалий час. Погані умови проживання негативно вплинули на здоров'я городян.

Поряд з житлом, безальтернативним чинником життя міських мешканців було харчування. Особливо вплинуло на подальше існування киян санкціоноване радянською владою знищення харчових запасів: у Дніпро кинули тисячі мішків з борошном, цукром, сіллю; олію вилили на вулицю; горілку й спирт спустили до каналізаційної мережі[22]. І подібне не було поодиноким випадком. Інформація про аналогічні події містилася у спогадах багатьох киян.

Ситуація з продуктами складалася не на краще для городян ще за довго до окупації. З початком бойових дій на німецько-радянському фронті типовими стали довжелезні черги біля гастрономів, розмови про ціни на ринках, люди скуповували хліб, сушили сухарі. «Місто доїдає запаси, що залишилися. Нових продуктів не привозять. Чотири предмети радують погляди людей, які заходять до магазинів: цигарки, краби, китайські фісташки і радянське шампанське» — написала у своєму нотатнику 6 серпня 1941 р. киянка І. Хорошунова[23].

Після відходу радянської армії з Києва, у місті панувало безвладдя і хаос. Спочатку злодії, а потім й пересічні мешканці міста грабували та руйнували магазини й склади, поповнюючи запаси продуктів харчування та промислових речей. Бойчук К., яка була ще зовсім дитиною в 1941 р. пригадувала, що вона пішла в ЦУМ, верхній поверх якого вже горів, назустріч вибігали люди,

які несли згортки, одяг, речі. Дівчина взяла лише коробку з різнокольоровими кульками й дуже раділа своїй знахідці[24]. Про погроми пригадує також В. Саболдир: «В місті було щось неймовірне. Люди несли хто що міг: одяг, взуття, килими, посуд, меблі. В центральному універмазі бродили натовпи людей. На поверхах вже нічого не залишилося. Десь на горищі я потрапив у кімнату повну взуття, де захопив пар двадцять дитячих черевиків. .... У підвалі нашого двору до війни був овочевий склад. Там зберігались бочки з огірками, капустою, помідорами. Вже до обіду чоловіки прикотили у двір декілька бочок пива, принесли вино. Кожний пив і їв, скільки хотів... На вул. Франка відбувався розгром винного підвалу. Люди ходили по коліна у вині, тут же пили, набирали вино в пляшки, несли додому. До вечора місто було схоже на п'яний мурашник[25].

Назагал, не очікуючи покращення повсякденного життя зі зміною влади, городяни прагнули якомога більше схопити, забрати, вкрасти, таким чином задовольнивши попит у певних речах чи продуктах харчування.

Про організоване забезпечення продовольством в перший період окупації не йшлося, більша надія була на самопостачання. Жителі Києва доїдали запаси, що в них залишилися з радянських часів, придивлялися до крамниць, які тільки-но почали відновлюватися, та на тривалий час замінником державної торгівлі став базар, де городяни могли виміняти щось з речей на продукти.

Частково зарадити складній продовольчій проблемі могло запровадження нормованого постачання. Та місцеві ресурси були дуже мізерними, а окупанти не мали намірів фінансувати потреби городян у продуктах харчування, а навпаки наголошували на необхідності зведення їх до мінімуму. Проблема пошуку продуктів була актуальною протягом всього періоду перебування гітлерівців у Києві. Для декого вона перетворилася на своєрідне ремесло: десь щось виміняти, перепродати, інколи виростити на присадибній ділянці або ж вкрасти тощо. Важливим чинником для вирішення цього складного питання стали шанси пристосуватися городянину за нової влади, його можливості швидко зорієнтуватися в ситуації, підлаштуватися до умов окупаційного режиму. Кому вдалося знайти роботу, той міг розраховувати хоча б на мізерну норму хліба, а інколи й інших продуктів.

У контексті даного дослідження доречно акцентувати увагу на тому, що запроваджене з жовтня 1941 р. нормоване постачання не ліквідувало харчової проблеми, а наближення суворої зими лише загострило її.

Аналізуючи зміни в житті киян з початком окупації, треба звернути увагу на таку дуже важливу обставину — безальтернативні проблеми життя киян (харчування, житло) посилювалися побутовими та комунальними незручностями, які стали актуальними в той час. Київ був досить великим містом, доволі часто до війни городяни користувалися громадським транспортом. З 17 вересня вони втратили таку можливість. Лише у жовтні 1941 р. відновився трамвайний рух за такими маршрутами: від Сталінки до пам'ятника Богдану Хмельницькому (№ 1), Бесарабка-Святошин (№ 7). Збереглися довоєнні маршрути руху № 4 і № 5. Від площі III-го Інтернаціонала (нині — Європейська) курсував трамвай на Подол, № 3 прямував з цієї площі до Лаври. Показовим є опис київського трамваю угорським археологом, який перебував у Києві від грудня 1941 р. до 19 січня 1942 р. «Ширококолійний і досить просторий трамвай — у поганому стані, — зношений всередині і зовні. Колись, можливо, був пофарбований в небесно-голубий колір. Водій трамваю одягнений у цивільний одяг. Веде трамвай повільно, і це смішно відчувати, як трамвай гойдає нас по розбитих дорогах... Гальма, електроприлади та інше обладнання трамваю були в такому розладі, що можна тільки дивуватися, як він їздить в такому стані по такій нерівній, з пагорбами місцевості. ...Втім, трамваї ходять

дуже рідко. Коли людина має термінові справи і не далеко йти, то краще пересуватися пішки — так швидше... На кінцевих зупинках стоять у черзі бажаючі їхати... Військові сідають попереду, на перших місцях поблизу водія, а позаду — уся інша публіка — сідають по одному в ряд. Коли місця зайняті, без будь-якої вказівки трамвай відходить до свого зворотнього маршруту. Надвечір взимку біля п'ятої години рух трамваїв припинявся. Дороги цілковито не освітлені, але не тому, що бояться повітряного нападу, а, скоріше, через те, що не полагоджені освітлення вулиць[26].

Спочатку кияни могли користуватися цим видом транспорту за умови, що мали входити лише через задні сходи[27], оскільки передніми дверима користувалися виключно німці. За порушення цього правила загрожував розстріл. Вартість квитка для киян становила 50 копійок. Поширеною, особливо серед підлітків-хлопчаків, була поїздка «на ковбасі», тобто прилаштуватися позаду трамвая на причепному механізмі.

Однак вже незабаром мешканцям столиці суворо заборонили користуватися ним і з грудня 1941 р. трамваї ходили «тільки для німців». Остаточно відповідне рішення було опубліковане в «Новому українському слові», де зазначалося, що у зв'язку з труднощами струмопостачання, київський трамвай з 21 січня 1942 р. припиняв перевезення пасажирів. Цивільним особам заборонялося їздити у вантажних вагонах. Встановлювався рух спеціальних вагонів для перевезення на роботу і назад, додому. Користуватися ними могли службовці та робітники німецьких установ за наявності відповідного посвідчення[28]. Для зазначених категорій цей транспортний засіб діяв до кінця 1942 р.[29]. До того ж його використовували для вивезення з міста сміття та відходів.

Хрещатиком до війни курсували тролейбуси, але під час перебування гітлерівців у Києві контактну мережу (мідні дроти) окупанти демонтували заради кольорового металу[30].

Окрім того, киянка І. Хорошунова у своєму нотатнику під датою 11 жовтня 1941 р. зазначала, що Дніпром рухалися річкові трамваї[31]. В той же час в газеті «Українське Слово» тільки 2 листопада 1941 р. з'явилася замітка: «З перших днів налагодження мирного будівництва міська управа звернула увагу на відновлення роботи річкового трамвая. Уже піднято з води і відремонтовано 5 моторних човнів, 1 катер, 4 причали і 1 судно місткістю 400 чоловік. Незабаром річковий трамвай Києва буде зданий в експлуатацію»[32]. Остання інформація більш вірогідно, через те, що ця газета була друкованим органом міської управи Києва.

Для мешканців столиці, які прагнули виїхати за межі міста функціонувала залізниця. Колію перешили за зразком німецької. З Києва прямували потяги в Харків, Берлін[33] тощо. Проте поїздки цим видом транспорту були обмежені й ним змогли скористатися лише кияни, які мали спеціальні дозволи, виконуючи завдання німецьких військових чи господарських чиновників.

Транспортна проблема залишалася гострою для киян протягом всього періоду перебування гітлерівців у місті. Міська управа не мала фінансових ресурсів, щоб вирішити такі питання, до того ж повноваження її в цій сфері були значно обмежені.

У контексті досліджуваної проблеми не зайвим буде підкреслити і той факт, що окупанти намагалися налагодити діяльність основних сфер життєдіяльності міста. Досить швидко німці відновили роботу двох турбін ТЕЦ, трамвайну електростанцію по вул. Кірова та біля Поштової площі. На лагодженні електрогосподарства, в основному, працювали німецькі відбудовні загони і представники фірми «Сіменс Шукерт». Певна кількість фахівців, ІТП і робітників, що залишилися в Києві, брала участь у ремонті електромережі. Проте остання була відновлена у квітні 1942 р. лише в центральній частині міста[34].

Отже, з стратегічних об'єктів німці, в першу чергу, відновлювали електростанції, водопровід і трамвай, використовуючи на цих роботах місцеве населення і залишаючи за собою технічний нагляд і охорону за здійснюваними роботами.

В одному з тогочасних оперативних зведень по лінії радянських спецслужб зазначалося, що перші заходи німецького командування йшли у напрямку відновлення зв'язку (телеграф, телефон) і залізниці, а також пішохідних та гужових мостів. Характерно, що для відбудови цих об'єктів німці не залучали ні місцеве населення, ні полонених, а використовували спеціальні відбудовні загони і команди з так званої організації «Тодт». Так, протягом двох днів були побудовані на понтонах дерев'яні пішохідний і гужовий мости через ріку Дніпро в районі Києва. За короткий термін зусиллями окупантів та місцевої влади були відновлені залізничний міст біля Печерської лаври. Біля дерев'яних мостів чергували по два німця, які перевіряли у перехожих документи[35]. Така посилена увага окупантів до відновлення мостових споруд була пов'язана з необхідністю швидкого налагодження постачання частин вермахту, які просувалися далі. Але й для городян відновлення сполучення було важливим, особливо для тих, хто прямував на села в пошуках продуктів харчування.

Таким чином, життя киян у перші місяці окупації зазнало суттєвих змін, оскільки це була не лише зміна влади чи режиму, це був перелом в житті пересічних киян. Для декого з них він мав позитивні наслідки: добровільний виїзд за кордон та реалізація своїх задумів (переважно особи інтелектуальних професій), та для більшості ж негативний: тавро — особа, яка добровільно перебувала на території, тимчасово окупованій гітлерівцями та співпрацювала з ним.

Умови повсякденного життя змінились і визначалися статусом особи в суспільстві. Не можна стверджувати, що всі жили погано при окупантах, як і те що всім було добре. Проте для всіх гостро стояли безальтернативні проблеми життя (забезпеченість продовольством, житлом, транспортом), на вирішення яких спрямовувалася діяльність пересічних городян. Кожен свідомо чи несвідомо обирав для себе майбутню поведінку та будував стратегію виживання в тих складних умовах.

---

1 *Дудник В.* Діяльність Київської міської управи у перші місяці фашистської окупації// Сторінки воєнної історії України. — Вип. 9. — Ч. 2. — К., 2005. — С. 205–213.

2 *Михайлюк М.* Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941–1944 рр.): Автореф. дис... к.і.н.: 07.00.01. — К., 2006. — 20 с.

3 *Удовик В.* Німецько-фашистський окупаційний режим (1941–1944 рр.) на території генеральної області «Київ» (Київська та Полтавська області): Автореф. дис. к.і.н.: 07.00.01. — К., 2005. — 16 с.

4 *Удод О.* Повсякденне життя киян в умовах окупації (вересень 1941 — листопада 1943): питання методології та історіографії // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. — К., 2006. — Вип. 15. — С. 374–381.

5 Население России в XX веке. Исторические очерки. В 3-х т. / Т. 2. 1940–1959. — М., 2001. — С. 62, 63.

6 *Малаков Д.* Київ 1941–1945 рр.: Фотоальбом. — К., 2005.– С. 138.

7 *Форостівський Л.* Київ під ворожими окупаціями. — Буенос Айрес, 1952. — С. 26.

8 *Терно В.* Растрелляные воспоминания о странном детстве. — К., 2003. — С. 126.

9 Там само. — С. 126, 127.

[10] *Малаков Д.* Оті два роки... У Києві при німцях. — С. 65.

[11] *Кузнецов А.* Бабин Яр. — К., 1991. — С. 58.

[12] Центральний державний архів громадських об'єднань України (*далі* — ЦДАГО України). — Ф. 1, оп. 22, спр. 297, арк. 114.

[13] *Малаков Д.* Київ 1941–1945 рр.: Фотоальбом. — С.281.

[14] Малаков Д. Оті два роки... У Києві при німцях. — С. 78.

[15] http://interesniy.kiev.ua/old/sobitiya/8

[16] Київ у дні нацистської навали. — К. — Львів, 2003. — С. 147.

[17] *Форостівський Л.* Назв. праця. — С. 25.

[18] *Малаков Д.* От дві роки у Києві... — С. 121.

[19] ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 22, спр. 373, арк. 1.

[20] *Малаков Д.* Оті два роки у Києві... — С. 72.

[21] http://interesniy.kiev.ua/old/sobitiya/8

[22] *Форостівський Л.* Назв. праця. — С. 22.

[23] *Хорошунова И.* Первый год войны. — Рукопись. — 6 августа 1941 г.

[24] Спогади В. Бойчук // Кінофільм «Війна і мир». — 2007. — Травень.

[25] *Саболдир В.* Что я помню о войне. — Рукопись. — К., 1997. — С. 15, 16.

[26] *Нандор Фетті*х. Київський щоденник. З.XII.1941 — 19.1.1942. — К., 2004. — С. 50, 51.

[27] ЦДАГО України. — Ф. 1, оп.22, спр. 347, арк. 2.

[28] *Малаков Д.* Київ 1941–1945 рр.: Фотоальбом. — С. 276.

[29] ЦДАГО України. — Ф. 1, оп.22, спр. 123, арк. 31.

[30] *Нандор Фетті*х. Назв. праця. — С. 75.

[31] *Хорошунова И.* Первый год войны. — Рукопись. — 11 октября 1941 г.

[32] Українське слово. — 1941. — № 46. — 2 листоп.

[33] ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 22, спр. 353, арк. 73.

[34] Київ у дні нацистської навали. — С. 55.

[35] Державний архів Служби безпеки України. — Ф.6. — Спр. 83562. — Т. 3.